
Fenyegető felvilágosodás – Belső Ausztria a jozefinus évtizedben (1780–1790)

Mind a tudománynak, mind a történelem kedvelőinek jelentős szolgálatot tett a münsteri Aschendorff Könyvkiadó, amikor a tübingeni Eberhard Karl Egyetem Bölcsészettudományi Karán a II. József korával foglalkozó kutatások keretében született és megvédett újabb disszertációt jelentetett meg. Tárgyában azonnal felfedezhetjük a rokonságot az egyetemen 2011–2015 között folytatott „Jozefinizmus, katolikus egyház és tartományi rendek, fenyegetettségi konstellációk Belső Ausztriában” elnevezésű projekt keretében *Philip Steiner* által készített, és néhány évvel ezelőtt közreadott disszertációjának a témájával.¹ S – ahhoz hasonlóan – jelen esetben is színvonalas, igen alapos munkát kaptunk kézhez. A tudomány művelőit elsősorban az elkészítéséhez felhasznált hatalmas forrásanyag nyűgözi le, a történelem kedvelőit a sajátos, újszerű szemlélet és kidolgozás ragadhatja meg. Számunkra, magyarországi történészek számára pedig különösen tanulságos, hogy hogyan reagáltak közvetlen szomszédunkban ugyanazon uralkodó, azonos politikai elvek által ösztönzött, lényegében hasonló szándékú intézkedéseire. A fogadtatás hasonló volt, hiszen többségüket mindkét területen elutasították, de nem feltétlenül ugyanúgy, és nem is feltétlenül a társadalom ugyanazon elemei, amelyek nálunk.

¹ Philip Steiner: Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die Josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen (A tartományi rendek Stájerországban, Karintiában és Krajnában és a jozefinus reformok. Fenyegetettségi kommunikáció a vetélkedő rendi elképzelésekben, 1789–1792). Aschendorff 2017. Ismertetését ld. *Klió* 2018/3. szám 20–27. o.

Azt azonban a recenzió elején meg kell jegyeznünk, *Dennis Schmidt* könyvétől ne a szokásos kézikönyvek szolgáltatásait várjuk el. Nem találunk benne olyan – akár tematikus, akár kronologikus felépítésű – összefoglalást, amely II. József reformjait sorolná fel, vagy részletezné, ezek ismeretét a szerző többnyire feltételezi az olvasótól. Rendszerének alapját sem az udvari politikának a történetírásban sokszor ismételt részletei adják, hanem – amint ezt mindjárt a könyv hátsó borítójának „fülszövegében” olvashatjuk – a helyi, tartományi szempontok. Középpontjába az uralkodó intézkedéseinek fogadtatása, elsősorban az írott (nyomtatott) forrásokban nyomon követhető reakciója kerül, tehát a politikából érzékelt „fenyegetettség” által kiváltott kommunikáció, a történetek (intézkedések, tervezetek) mellett és velük szemben kifejtett vélemények, valamint a korabeli vitákban véleményüknek hangot adó szerzők, többnyire egyháziak pályájának és munkásságának ismertetése. Ilyen felfogásban olvashatunk a témával foglalkozó későbbi történeti szakirodalom szerzőiről és munkáikról is, mindjárt a munka első nagyobb – a fogalmak magyarázatának szentelt – egységében is. Hiszen a jozefinizmus és a felvilágosult abszolutizmus értelmezése a téma klasszikus és újabb irodalmában sem lehetett egységes. Szembesítésük, értékelésük a kötet hasznos és érdekes eleme. A szerző így olyan különbségekre tudja felhívni a figyelmet, amelyek csak összehasonlításokkal válnak nyilvánvalóvá, pl. arra, hogy a modern történetírók sokszor más-más központi alakot (egyések van Swientent, mások Sonnenfelst) emelnek ki József politikájának lehetséges sugalmazói közül (8.).

Dennis Schmidt könyve közel hetedfélszáz lapra terjed ki. A hatalmas feladat – az áttekinthetőség érdekében – az anyag alapos tagolását is igényelte. A munka tíz (betűkkel jelzett) nagy egységből öt kapcsolódik a tárgy részletesebb kifejtéséhez, de a szerzőnek azok további tagolására mind a római, mind az arab számokat egyaránt igénybe kellett vennie. Hasonlóképpen elkülönül az arab lapszámokkal jelölt résztől a római számokkal jelölt lapokon található előszó (másfél lap, amelyeken a szerző a munka megszületésének körülményeit írja le, valamint számos segítőjének mond köszönetet), továbbá a tartalomjegyzék (kicsit bővebb, hét lap terjedelemben)

Az ugyancsak néhány lapot elfoglaló bevezetésnek az A betűs jelzés jutott (5 lap). A B betűvel jelzett első érdemi egységben (80 lap) fogalommagyarázatokat találunk. Ebben kapott helyet – a már említett historiográfiai ismertetésen túl – Belső Ausztria (a hozzá tartozó három hercegség: Stájerország, Karintia és Krajna) kora-új-kori történetének vázlatos áttekintése is, amire nem annyira múltjuk alaposabb megismerése, hanem inkább a köz- és egyházi igazgatás majdani jozefinus alakítása, és a vele szemben kibontakozó elégedetlenség megértetése céljából volt szükség. A tartalomjegyzékben (az alcímekben) ezen egység utolsó fejezeteinek jelölésekor fordul elő először a „fenyegetett rend“ (bedrohte Ordnung) szókapcsolat, hogy benne a két kifejezés külön alfejezetet kapjon. A kötet címébe is bekerülő, számunkra kissé különösen hangzó „fenyegető” vagy „fenyegetettség” kifejezést Philipp Steiner korábbi munkája azzal magyarázta, hogy – bár a tartományi szervek, intézmények és a bécsi központi igazgatás között keletkezett feszültséget a regionális szervek fenyegetettségi érzése váltotta ki –, az annak megoldására tett kísérletek mindvégig megmaradtak az eszmezsere hivatalos, papíron alapuló, irat-váltásos (az akkori kötet címében kommunikációs-nak nevezett) keretein belül. A „kommunikáció” formái az érvelés, a reflexiók, reakciók voltak. Dennis Schmidt most egy rajzos modellel helyezi el a fenyegetettségi kommunikáció szereplőit (fenyegetett alany, fenyegető, közvetítő) és viselkedésüket (84. o.).

A további egységekben a jozefinus politika „fenyegető” területeinek, illetve az általuk kiváltott „fenyegetettségi” érzésnek hangot adó reflexióknak a részletezését találjuk. A második nagyobb érdemi egységben (C, terjedelme 100 lap) az egyházi (vallási) felsőbbségért folytatott harcban érdekelt publicisztikai vita szereplőit ismerhetjük meg. Miután II. József feloldotta a cenzúra kötöttségeit, jócskán megduzzadt a sajtótermékek száma. Megismerkedhetünk a belső-ausztriai újságokkal, szerkesztőkkel, kiadóikkal név szerint, pályafutásukkal, majd a grazi egyetemen működő tudósok álláspontjával. (Az egyetem a jezsuita rend feloszlása után a katolikus felvilágosodás színtere lett, 95.)

A harmadik egység (D, kb. 90 lap) az egyház és állam kapcsolataival, a negyedik (E, kb. 85 lap) az egyházi szervezetek (elsősorban a szerzetesség) legitimációjának kérdésével, a kolostorok feloszlatásától való félelemmel, az ötödik (F, kb. 90 lap) a népi hitélethez való szilárd ragaszkodás példáival foglalkozik. A számokkal is jelölt alcímek kortárs szerzők neveit és szellemi irányzatuk megnevezését (esetleg konkrétan írásaik címét) sorolják fel. Ha valamely szerző az uralkodó több „fenyegető” törekvésével kapcsolatban is véleményt nyilvánított, akkor neve, és arra vonatkozó munkája – a megadott összefüggésekben – többször is feltűnik. Mint – mások mellett – *Franz Xaver Gmeineré*, aki (többek között) az egyház és az állam viszonyáról valamint a szerzetesi fogadalom kötöttségeiről fejtette ki véleményét, vagy *Franz Xaver Neupaueré*, aki az egyházmegyék szabályozása és az egyházi jogai mellett ugyancsak a szerzetesi fogadalom kötöttségeiről írt. Kicsit talán informatívabb, amikor a D egységben előbb a Mária Terézia, majd a II. József korában a belső-ausztriai főpapi (püspöki) székeket betöltő főpapok sorát az uralkodói politikához való viszonyulásuk alapján határozza meg. A Mária Terézia korabeli püspökök jelzője (tk. jellemzője) lehet a felvilágosult (Joseph Franz Anton von Auerspreg gurki püspök), az ambivalens (Vinzenz Joseph von Schattenbach lavanti püspök) vagy éppen a konzervatív (Rudolf Joseph Edling görzi érsek), a József korabelieké a mérsékelt (Michael Leopold Brigido, Laibach), a változékony (Franz Xaver Salm, Gurk) vagy az újszerű (Alexander Engl gróf, Leoben). Mindez persze azzal jár, hogy a könyv jó részét – akár az egyházi szerzők, akár a józsefi politikával kapcsolatban állásfoglalásra kényszerülő méltóságok (érsekek, püspökök) pályájának ismertetése során – szinte esettanulmányok teszik ki. (A szerző ezt a meghatározást több alcímekben használja is.)

A hazai olvasó számára mindenképpen meglepő lehet, hogy a könyv mennyire a jozefinus politika egyházi oldalára szorítkozik. A fenyegetések közül azokat emeli ki, amelyek az egyházat, annak különféle intézményeit sújtották, a fenyegetettek érdekeit képviselő írásokból pedig azokat, amelyek klerikusok, vagy egyházi álláspontot tükröző szerzők tollából születtek. Ha a Habsburg állam örökös

tartományainak történetét – akárcsak nagy vonalakban is – ismerjük, akkor tudnunk kell, hogy azokban valóban jóval gyengébbek voltak a világi rendek (nemesség, polgárság), mint Magyarországon. Az állampolitika törekvéseinek – még a nem-tetszőknek is – elfogadtatása a bécsi politika számára így sokkal könnyebben ment végbe, mint hazánkban. (Gondolhatunk a Mária Terézia idején végrehajtott Haugwitz-reformra, amely az örökös tartományokban a nemesség megadóztatásával járt.) Erős volt viszont az egyházi szervezet, és mély a lakosság katolikus hite, amelyet nem ingathatott meg a – hazánkban jelentős számú hívővel rendelkező – protestantizmus puritánsága. II. József rendeletei ugyanis nemcsak a katolikus egyházat sértették, hanem a lakosság hitbéli felfogását, hitéletét is, kérdés volt azonban, hogy sértettségüknek az egyszerű emberek hogyan, és mennyire tudtak kifejezést adni. Nyilvánvaló, hogy – mint a műveltség monopóliumának hordozója – az egyház rendelkezett leginkább olyanokkal, akik írásba tudták foglalni véleményüket, s tudtak teológiai érvekre, sok esetben évszázadokkal korábbi zsinati határozatokra – esetenként a tridenti zsinatra – hivatkozni. Hihetnénk, hogy a tartományok világi rendjeiben nem voltak olyanok, akik fenyegetve érezték volna magukat, de ennek ellentmond Philipp Steiner korábbi műve, amely a belső-ausztriai tartományok rendjeinek II. József politikája ellen irányuló tiltakozásáról is beszámolt, s arról az – esetükben eredménytelen – törekvésről, amellyel az ottani tartományokban is az uralkodó rendeleteinek visszavonását akarták elérni. Így némiképp furcsállhatjuk, hogy Dennis Schmidt művében rendekről (társadalmi értelemben) tulajdonképpen egyetlen esetben – az állam és az egyház kapcsolatát tárgyaló D egységben – esik szó. Szerző ezt azzal indokolja, hogy Belső Ausztriában a rendek József uralkodása alatt szinte letargiába süllyedtek, s majd csak József uralmának vége felé, 1789-ben élénkültek meg (253.). Még amikor – József halálát követően – II. Lipóthoz menesztettek küldöttséget, kéréseik között akkor is sokkal szerényebb szerepet játszott rendi autonómiájuk óhaja, mint a magyar rendek követeléseiben (272.). A világi rendekről így végül nem is sérelmeik vagy törekvéseik bemutatásával esik szó, hanem az egyháziak tartománybeli politikai alárendeltségének

illusztrálására, azaz azt erősítve, hogy milyen periférikus szerepet töltöttek be az egyháziak (a püspökök) a tartományok rendi gyűlésein. Igaz, ők, a gazdagabb, központi országrészek egyházi vezetőivel szemben nem fényes palotákban lakozó főurak, hanem többnyire híveikkel szorosabb lelki kapcsolatban álló tisztségviselők voltak, akik saját érdeküket nem annyira a meggazdagodásban, a feudális hierarchiában való előbbre jutásban, hanem tisztük szellemi ellátásában látták (273.). Így voltaképpen akkor sem játszhattak komolyabb szerepet, amikor képviselőik majd csatlakoztak a II. József halála után II. Lipótnál járó tartományi küldöttségekhez.

Bár a jozefinus rendszer igyekezett azonos, de legalábbis hasonló politikát folytatni a birodalom tagállamaiban, s azonos, vagy legalábbis hasonló rendeleteket kibocsátani, azok fogadtatása – és a mögötte álló fenyegetettségi érzés – országonként, tartományonként eltérő erősségű lehetett. Bár a türelmi politika ellen a katolikus egyház vezetői hazánkban is tiltakoztak, ez mégsem váltott ki olyan, szinte elemi erejű támadást, mint a szinte egységesen katolikus lakosságú örökös tartományokban. Pedig a szerző – kissé ironikus megjegyzése szerint –, vallási téren a türelmi rendelet lehetett az egyetlen, amelyben – a protestánsok elégedettsége miatt – az uralkodó némi örömét lelhetette (146.). A magyar történelemből tudjuk, hogy persze még ez sem lehetett teljes. Az egyháziak fenyegetve érezték magukat, hogy a Rómával való kapcsolatok lazítása után sok kérdésben az állami főhatóság lép érvénybe, s az állam beavatkozik addigi egyházi jogkörökbe (anyakönyvezés szabályozása, törekvés, hogy a házaspárok válását a pápa helyett a püspökök szentesíthessék). A lakosság pedig a temetkezési szokásokat megváltoztató, a búcsúkat, böjtöket korlátozó, a vihar elleni harangozást tiltó intézkedések miatt érezte hitélete szabadságát fenyegetve. Hiába töröltek el már Mária Terézia uralkodása alatt 20 egyházi ünnepet (ezt a munkanapok szaporodása miatt többen az egyháztól jött ajándéknak tekintették), a lakosság az eltörölt ünnepek napján sokfelé nem akart dolgozni (163.). S bár a fenyegetettségi diskurzus József alatt is jobbra megmaradt a polémia szintjén, az uralkodónak mégis volt olyan intézkedése, amely tumultuózus jeleneteket váltott ki. Amikor a hatóságok korlátozni

igyekeztek a lakosság körében elharapódzó szokást a Mária szobrok ruhákkal és ékszerekkel való felékesítésére, ill. a templomi fogadalmi táblák elhelyezésére, ez ellen a lakosság látványosan tiltakozott.

A karintiai vegyes (német és szlovén ajkú) lakosságú, vásáros helyként jelentős Kappel mezővárosban 1787. december 31-én a Mária-kegytemplomban a városbírónak és a sekrestyésnek – öt katonai segítségével – sikerült a Mária szobor „lemeztelenítése” és a fogadalmi táblák eltávolítása, de a felháborodott városbeliek ezután mindent visszaállítottak. Mivel semmiféle rábeszélés nem hatott, a hatóságok bezáratták a templomot, amire a bátrabb helybeliek kívülről létrán felmászva, az orgona-kóruson keresztül közelítették meg a templom-belsőit. A tartományi vezetés (a gubernium) katonai beavatkozást sürgetett, az Udvari Kancellária viszont türelemre és a lakosság békés rábeszélésére intett. A feszültség fokozódásához a József-féle egyházpolitika másik összetevője is hozzájárult. Kappelt az egyházmegyék átszervezése során Görzhöz csatolták, ahol a főpapi (érseki) szék éppen betöltetlen volt. A hatóságok szerint egy ünnepeles püspöki vizitáció meglágyíthatna volna a lakosságot, amire plébánosuk vagy az esperes prédikációja kevésnek bizonyult. A véres összetűzést végül sikerült elkerülni, de nyugalmat végül csak II. József halála hozott, amikor a hatóságokat többé nem a Mária szobrok és kegytáblák sorsa foglalkoztatta, hanem az államot ért külső fenyegetések. Más, hasonló esetekben a hatóságoknak sikerült hamarabb úrrá lenni az elégedetlenségen, például a legrenitensebb ellenállóknak a hadseregbe való besorozásával. Talán ez is oka volt annak, hogy a népi tiltakozásban sokszor asszonyok álltak az első sorokban. (Az egyébként tanulságos, és az elvont érveléseknél érdekesebb kappeli incidens ismertetése közel 40 lapot foglal el a könyvben, 365–403.)

Összességében persze Dennis Schmidt munkája nem nehezen letehető olvasmányainkat fogja szaporítani. A logikus rend szerint felépített tárgykörökön belül sokszor érezzük úgy, hogy inkább valamiféle adattárt tartunk a kezünkben, amely a politika bizonyos elemeihez, vagy még inkább a korabeli diskurzus szereplőinek életpályájához, illetve munkáihoz nyújt alapos ismereteket,

amelyekre akkor lehet szükségünk, ha az adott témával vagy személyekkel külön kívánnánk foglalkozni. Máskor viszont a politika (a rendeletek) alaposabb ismertetését is hiányolhatjuk. Még a magyar történészek számára sem feltétlenül ismertek a koporsós temetkezés – hazánkban ki nem hirdetett – tilalmának a részletei, amelyek a Habsburg monarchia határain kívül élő olvasók számára még kevésbé lehetnek köztudottak. (Részleteinek megismertetése helyett a szerző egy lábjegyzetben hivatkozott munkát ajánl, 151.)

A hazai olvasó természetesen árgus szemekkel keresi a magyar vonatkozásokat, hivatkozásokat. Ilyent persze csak keveset talál, de – miután a szerző ragaszkodik a regionális történethez – voltaképpen nem esik szó a bécsi politika más örökös tartományokbeli (pl. alsó- vagy felső-ausztriai) fogadtatásáról sem. A helységnévmutatóban Magyarország (és Erdély) csaknem hússzor fordul elő (Csehország mindössze négyszer). A szöveg, amelyet a hivatkozott lapokon találhatunk, többnyire valamilyen összehasonlításra utal. Csak néhány közülük: a magyarországi nyomtatott munkák átváltása a vallásos témákról a világiakra (90. lap), a jozefinus politika katasztrofális következményei (Magyarországon és persze Németalföldön, 459. és 461.), a szerzetesség és a kolostor-bezárások aránybeli különbözőségei (míg Lombardiában minden száz lakosra jutott egy szerzetes, addig Magyarországon csak minden 1600-ra, 278., míg Belső Ausztriában a kolostorok 50%-át számolták fel, addig Magyarországon csak 44%-át, ami azonban így is 140 kolostort jelentett, 352.). Szó esik a Mária Terézia uralkodása alatt az osztrák tartományokból Erdélybe telepített háromezer protestánsról is (ezek egyharmada származott Belső Ausztriából, 67. lap). Olyan szereplőkkel, arisztokrata családokkal vagy egyházi méltóságokkal, amelyek, vagy akiknek személye összeköthetné történetünket, a munkában gyakorlatilag nem találkozunk. (Utóbbiak közül az egyik kivétel Michael Leopold Brigido, aki élete végén szepesi püspök lett, 215., a másik a Magyarországon született Joseph Karl Kindermann, akinek kalandos élete a továbbiakban azonban nem kapcsolódott hazánkhoz, 325.). A magyar történelemre vonatkozó

adatok többnyire hazai, vagy a magyar történelemmel kapcsolatban álló, részben hazánk határain kívül élő történészekről származnak. Így az előzőek közül örömmel olvashattuk legalább egy-két alkalommal *H. Balázs Éva, Köpeczi Béla, Tóth István György, Fazekas István, Pálffy Géza, Szijártó M. István, az utóbbiak közül Bak János, Csáky Móric, Fata Márta* nevét. (A csak lábjegyzetekben idézett szerzők a személynév-mutatóban nem szerepelnek, így ott ne keressük őket.) A magyar szerzőkre történő viszonylag ritka hivatkozások oka a magyar szakirodalom jelentős részének közismert nyelvi zártsága, az idegen nyelvű munkák sajnálatos hiánya történetírásunkból.

A kötet lényegi részét egyébként kétféle összegzés is követi. Előbb (G, resumé, nem egészen 20 lapon) amelyben a szerző 12 pontban igyekszik összefoglalni a fenyegetettség megjelenésének fokozatait, majd négy további szempont szerint II. József politikájának változásait. Következik egy olyan 50 lapnyi függelék (H), amelyben Belső Ausztria három hercegségének kolostorait sorolja fel, majd több mint 80 lapot a rendkívül alapos forrásanyag és szakirodalom foglal el (I). Zömét természetesen német nyelvű munkák teszik ki, de az irodalomjegyzék tanúsíthatja, hogy a téma milyen tetemes angolul író szerzőt is foglalkoztatott, akiknek munkáját szerző használta is. (Ha a laponként szereplő kb. 19–20 címet vesszük figyelembe, akkor a jegyzék bő 1500 szakirodalmi munkát tartalmaz.) A levéltári források hét különböző levéltárból származnak, ebből öt ausztriai: az Allgemeines Verwaltungsarchiv Bécsben, a Karintiai és a Stájerországi Tartományi Levéltárak Klagenfurtban és Grácban, valamint a gurki és a graz-seckauai egyházmegyei levéltárak. Az egykori Krajna Tartomány Levéltára ma a Szlovén Köztársaság Levéltárában (Archiv Republike Slovenije), Ljubljánában található, akárcsak a Ljubljánai érseki levéltár. A kötetet 10 lapnyi helység- és személynévi mutató (J) zárja.

Bár a magyar történelemre közvetlen adatokat végül alig szolgáltat, Dennis Schmidt munkáját mégis nélkülözhetetlennek tekinthetjük a hazai kutatók számára. Ha másban nem is, de szempontokat nyújthat a további kutatások számára, olyan területeken,

amelyek eddig elkerülték a magyar történészek figyelmét (például a népi vallásosság megnyilvánulásaiban), vagy amelyeken a források hiányosságai miatt a jelen munkában található párhuzamokhoz kell fordulnunk.

Dennis Schmidt: *Bedrohliche Aufklärung – Umkämpfte Reformen. Innerösterreich im josephinischen Jahrzehnt 1780–1790.* (Fenyegető felvilágosodás – Küzdelmek a reformok körül. Belső Ausztria a jozefinus évtizedben 1780–1790.). Aschendorff Verlag, Münster, 2020. XV + 621 o.

Ifj. Barta János